

Färdigforskat om kollektivt boende?

Dick Urban Vestbro

Byggnadsfunktionslära, KTH

SAMMANFATTNING

En översikt över tidigare och pågående forskning om kollektivhus och kollektivt boende i Sverige och utomlands

Det som gör kollektivt boende så intressant att forska om är att det handlar om nya kvaliteter i boendet. Det gäller t. ex. kvinnans frigörelse, en bättre miljö för barnen, integration mellan olika åldersgrupper, gemenskap och meningsfull fritid. Dessutom kan kollektivt boende handla om brukarstyrd projektering, boendeinflytande över förvaltningen, och hushållning med resurser. För projektören innehåller kollektivhuset de stora frågorna om vad som utgör en god bostad, om privat och offentligt, om hemligt och institutionsaktigt, om visuella samband, och om samråd med aktiva brukare. Det är därför föga förvånande att såväl samhällsvetare som arkitekter vill forska om kollektivt boende.

För några år sedan fanns det ca. 20 svenska byggforskare som ägnade sig åt kollektivt boende. De träffades regelbundet för att utbyta erfarenheter och undvika överlappningar. Det ordnades även ett symposium för Nordens kollektivforskare. Nu har denna forskning i stor utsträckning avslutats och resulterat i en rad rapporter. Det ger underlag för en värdering av läget. Man kan fråga sig om det finns något kvar att utreda.

Definition av begrepp

Kollektivt boende betyder idag för många att bo med *kollektiv gemenskap*. Men så har inte varit fallet tidigare. De klassiska kollektivhusen definierades snarast som en bostadsform med *kollektiv service*. Syftet var att förenkla hushållsarbetet, inte att befrämja gemenskap mellan grannar.

Ordet *kollektiv* är egentligen ganska oklart, som Sten Gromark påpekar i sin avhandling om boendegemenskap.¹ Det kan betyda allt ifrån en liten grupp

människor som bor ihop i en stor gemenskap till stora kollektiv av typ fackföreningsrörelsen, som kan ha vissa intressen gemensamt utan att fylla någon funktion av social gemenskap. I sin diskussion av begreppet gör Karin Palm Lindén en intressant distinktion mellan *frivilliga* och *påtvingade* eller *myndighets-initierade* kollektiv.²

De engelska begreppen *commune* och *communal living* täcker väl gemenskapsaspekten, men inte det rationella boendet med förenklat hushållsarbete. Det svenska begreppet *kollektivhus* syftar främst på en typ av kollektiv service som inte finns i normala flerbostadshus, nämligen *kollektiv mathållning*. I det tyskspråkiga Europa kallades de klassiska kollektivhusen *Einküchenhaus*, vilket syftar på att denna bostadstyp har ett centralt kök istället för många små privata kök. Begreppet *centralkökshus* eller *centralbyggnad* förekom också.

I tidigare statliga svenska utredningar skiljde man mellan *familjekollektivhus* och *kategorikollektivhus*. Till de senare hörde studentbostäder, pensionärsbostäder och särskilda hem för handikappade av olika slag. Nära familjekollektivhusen låg hus för ensamstående kvinnor, inklusive hem för ensamstående mödrar. Med *kollektivhus* menas i allmänhet inte dessa kategoribostäder, utan hus för olika kategorier, inklusive hushåll med barn.

För att skilja kollektivhusen från andra bostadsformer är det lämpligt att anpassa sig till den historiskt givna definitionen och reservera begreppet för "*bostadsanläggningar byggda för en blandning av olika hushåll och som innehåller anordningar för kollektiv mathållning med inomhusförbindelse till de privata lägenheterna*" (min definition). Det sistnämnda tillägget är nödvändigt för att skilja kollektivhusen från bostadsområden med spridd service (s.k. *serviceområden*).

Försök har gjorts att reservera begreppet kollektivhus för anläggningar med stor gemenskap. Ett problem är här att serviceinriktade hus mycket väl kan ha fungerande gemenskap medan hus med utrymmen för gemenskap kanske inte alls har någon sådan. Ordet *hus* syftar ju på byggnaden och beteckningen *kollektivhus* bör därför gälla oberoende av vilket socialt innehåll huset har vid en given tidpunkt. Ordet *servicehus* är dessutom upptaget för att beteckna en bostadsform för pensionärer.

Distinktionen är lättare att tillämpa på *serviceboende* respektive *kollektivboende*, där ju boendeformen åsyftas snarare än bostadsformen. Lämpliga formuleringar har här levererats av en utredning inom Stockholms kommun, som föreslår att *kollektivt boende* definieras som "*ett boende där ett antal hushåll (från ett tiotal till ett hundratal) gemensamt utför vissa hushållsgöromål som normalt görs inom den enskilda familjen*", medan *serviceboende* definieras som "*ett boende där uppgifter som normalt utförs inom hushållet överläts på anställd personal*".³

Kollektivhus är bara en variant av olika *kollektiva bostadsformer*. Med detta begrepp menar jag "*bostadsformer med mer gemensamma utrymmen eller kollektiv utrusning än normalt*".⁴ Denna definition har kritiserats för att vara beroende av vad som anses 'normalt' och således variera med bedömare och tid. Som vi sett ovan har Stockholms kommunala utredare fastnat för samma typ av definition. Detta är dock fullt naturligt. Det är ju just det som skiljer de nya bostadsformerna från de 'gamla' som gör kollektivboendefrågan intressant. Om kollektivboende var det normala skulle vi inte behöva någon särskild definition. Då skulle vi kanske istället tala om *privatboendet* som det speciella. Eller också skulle vi definiera en boendeform som var *ännu mer kollektiv* som *kollektivboende*.

En kollektiv boendeform som skiljer sig ganska mycket från kollektivhuset är *boendekollektivet*, som ofta definieras som "*en mindre grupp människor som frivilligt bor och hushållar tillsammans*". Karin Palm Lindén skärper definitionen till "*en grupp människor som frivilligt och på eget initiativ, oberoende av släktskap, ålder och kön varaktigt bor tillsammans och hjälps åt med reproduktivt arbete*".⁵ Hon föredrar det i Sverige vanligare begreppet *storfamilj* trots att det samtidigt betecknar en helt annan, historisk form av boende, som omfattar flera generationer.

I sin avhandling gör Sten Gromark ett ambitiöst försök att definiera flera nya varianter av kollektivt boende genom användningen av begrepp som *gruppboestad*, *kollektivboestad*, *gemensamt gruppboestadshus*, *kommunitärt bostadshus* m.m., men dessa begrepp är på intet sätt självklara.⁶ Stockholms kommunala utredare föreslår några andra begrepp, nämligen *det stora kollektivet*, *huskollektivet*, *trapphuskollektivet* och *det lilla kollektivet*, men även dessa begrepp glider in i varandra.⁷ Genom byggande enligt utredningens fyra 'typprogram' kan Stockholms stad dock i praktiken definiera nya kollektiva bostadsformer.

Om kollektivhusens historia

En viktig erövring inom boendeforskningen är klarläggandet av kollektivhusens långa och snåriga historia. Kollektivhusen har från början varit kontroversiella genom att de utmanat etablerade värden. Därför har det också funnits krafter som velat skriva en historia som passerat vissa syften. Många kollektiventusiaster har sett sig själva som de första pionjärerna och har därför inte heller sökt lära av historien. Detta har påpekats av bl. a. Dolores Hayden, som kritiserat 70-talets amerikanska kollektivboenderörelse för att inte lära av tidigare misstag.

Dolores Hayden är enligt min uppfattning den som skrivit mest intressant om kollektivboendets historia. I sin bok *Seven American Utopias*⁸ gör hon en inträngande analys av sju av de många kollektiva bösättningar som byggdes i USA på 1800-talet. Hon försöker inte göra en översikt över kollektivbösättningarnas historia, vilket säkert skulle bli ytligt, utan tillämpar istället ett teoretiskt angrepps-

sätt som ger lyft åt framställningen. Hon ser de organisatoriska och rumsliga lösningarna som resultat av de tre olika idealen *garden, machine, model home*. Genom att studerna motsättningarna *auktoritet-deltagande, kollektivt-privat* respektive *originalitet-uppreparhet* framstår inte lösningarna som statiska utan som spännande kompromisser i dialektiska kraftfält.

Analysen av 1800-talsexperimenten fortsätter Hayden i sin nästa bok *The Grand Domestic Revolution*⁹, som handlar om socialistiska och feministiska idéer kring kollektivt boende vid sekelskiftet och framåt. Hon redogör för tidigare helt bortglömda experiment med offentliga kök, kooperativ matservice, lägenhets-hotell, och kollektivhus. Särskilt intressant är beskrivningen av den del av kvinnorörelsen Hayden kallar *materiella feminister*, som ser arkitekturen som en del av samhällets materiella bas. Med en rad slående exempel visar hon vidare vilka uttalade och outtalade intressen män inom olika samhällsskikt har i stadens och bostadens rumsliga organisation. Hon analyserar konsumtionens och hemma-fruinstitutionens roll i det kapitalistiska samhället, och beskriver hur hemtekniken använts i privatiseringens tjänst.

Ett liknande perspektiv anläggs i Günther Uhligs doktorsavhandling *Kollektivmodell Einküchenhaus*¹⁰, som analyserar enkökshusens utveckling i Europa från 1890- till 1930-talet. Han skiljer mellan borgerliga och socialistiska ideal bakom kollektivhusen, och beskriver hur den radikala kvinnorörelsen inom båda läger rönt motstånd både från männen och de familjekonservativa kvinnorna. Liksom Hayden analyserar Uhlig de olika reformrörelser som föregick funktionalismens genombrott, och visar vilka starka intressen som styrde boendet mot ökad privatisering.

En annan västtysk som forskat om kollektivboendets historia är Gottfried Pirhofer. Hans avhandling handlar om storgårdskvarteren i Wien. Dessa områden – som innehöll många kollektiva bostadskomplement och som var förebild för svenska HSBs första bostadsområden – kritiserades av Pirhofer för att slå sönder den tidigare andan av solidaritet, sinnlighet(!) och samarbete, som han menar präglade de arbetarkvarter som socialdemokraterna dömde ut som slum. En mer konsekvent utveckling av arbetartraditionen är de ursprungliga tankarna bakom kollektivhuset Heimhof, som av olika skäl förvanskades.¹¹ Hans beskrivning av *den sinnligt-solidariska traditionen* i arbetarkvarteren är möjligen överdriven, men visar onekligen på en svag punkt i den sociala bostadspolitiken, en punkt som förbigåtts med relativ tystnad i forskningen. Några av de få som behandlat denna fråga är den brittiske sociologen Ronald Frankenberg och den svenske samhällsvetaren Jan Lindhagen.

En av historiens mest intressanta experiment med kollektivt boende är kamin-tillverkaren Godins '*familistär*' i Guise, som studerats i en avhandling av T. G. Beddall. Till skillnad från många andra skildrare av familistären, som bara ägnar

sig åt idealbilden, har Beddall tagit reda på vad som fungerade av anläggningens rika utbud av kollektiva anordningar. Han beskriver också de arkitektoniska lösningarna ordentligt. Avhandlingen¹² finns sammanfattad i en väl illustrerad artikel i *Architectural Design* 1976.¹³

En stor del av min egen forskning har behandlat kollektivhusens historia.¹⁴ Förutom att jag spårat upp och beskrivit många kollektivhus som glömts bort i Sverige, har jag dragit fram den sociala bostadspolitikens roll vid privatiseringen av boendet. De epokgörande statliga utredningarna är fulla av moralisk indignation och borgerliga föreställningar, vilka styr tolkningen av de vetenskapliga arbeten som åberopas. Jag pekar också på brister i forskningen, när jag försöker besvara frågan varför vi inte bor kollektivt idag. Vidare har jag ägnat intresse åt bostadens och stadens roll för de klassiska utopisterna och bl. a. försökt analysera vad som var borgerligt respektive socialistiskt i dessa utopier.¹⁵

Ett mycket värdefullt bidrag till kollektivhusens historia har lämnats av Claes Caldenby och Åsa Walldén i boken *Kollektivhus. Sovjet och Sverige omkring 1930*.¹⁶ De ryska kollektivhusens formspråk analyseras på ett spännande sätt mot bakgrund av Caldenbys tidigare dokumenterade kunskaper om den ryska konstruktivismen. Författarna tar grundligt död på myten att det skulle ha byggts enormt mycket kollektivhus i Sovjetunionen efter revolutionen 1917. Med sin strikt forminriktade definition finner författarna att det bara byggdes nio kollektivhus i Sovjetunionen innan centralkommittén 1930 kritiserade de längst gående experimenten. Genom sina kunskaper i ryska har Caldenby kunnat granska källmaterialet ordentligt, och dessutom intervjua en av ryska kollektivhusförespråkarna med rötter i 20-talet, G. A. Gradov, som för övrigt själv givit skrivit en intressant bok, tillgänglig på tyska, om stadens kollektiva aspekter.¹⁷

Även Caldenbys och Walldéns analys av Sveriges första egentliga kollektivhus på John Ericssonsgatan 6 i Stockholm är ett viktigt bidrag till en bättre kunskap om kollektivhusens historia. Diskussionerna som föregick byggandet behandlas utförligt, men framförallt skjuter skildringen in sig på kollektivhuset som ett uttryck för den framflyttande funktionalismen. Därmed blir boken av allmänt arkitekturhistoriskt intresse. Den är också läsvärd genom det spännande språket. Genom att analysera kollektivhuset utifrån begreppen *samarbete* respektive *arbetsdelning* har Caldenby och Walldén bidragit till att utveckla teorin kring det kollektiva boendet. Denna distinktion är numera allmänt vedertagen, men var ny när boken kom. Deras bok avslöjar också grannskapsplaneringen som en del av arbetarrörelsens hemmafruoffensiv, vilket i sin tur förklarar varför kollektivhuset dömdes ut på 40- och 50-talen.

Till de historiska dokumenten måste också räknas professor Hans Erling Langkildes bok *Kollektivhuset – en boligforms udvikling i dansk arkitektur*.¹⁸ Den skrevs på uppdrag av *Foreningen til Fremskaffelse af Boliger for Ældre og Enlige*

och kom ut 1970. I bakgrundskapitlet beskrivs bl. a. den intressanta striden kring förslaget till en *familistère* för arbetare i Köpenhamn, och tillkomsten av en av världens första centralkökshus, *Ficks kollektivhus*, byggt 1903. Värdefull är också presentationen av Ove Christensens *Klintegården* i Århus byggd 1935-37, ett av "funktionalismens flaggskepp" som Langkilde uttrycker det.

Översikter över kollektiva bostadsformer

Langkildes bok är egentligen mer en presentation av olika projekt än en historisk analys. Där finns t. ex. beskrivningar av radhuskollektiv liksom hus som är att betrakta som pensionärskollektiv. Den mest omfattande översikten över olika kollektiva bostadsprojekt torde vara min bok *Kollektivhus från enkökshus till bogemenskap*.¹⁹ Den presenterar ca 80 svenska och utländska projekt. En mer aktuell översikt är den som Maj-Britt Grossman och jag gjorde 1982 under rubriken *Aktuella kollektiva bostadsprojekt*.²⁰ Den redovisar kortfattat 35 olika projekt som 1982 var nyinflyttade, under byggnad, planering, utredning, eller bara på idéstadiet. Rapporten innehåller också adresser till olika nyckelpersoner, inklusive fristående kollektivhusföreningar.

En annan rapport av typ översikt är den sammanställning som Byggeforskningsinstitutet gjort från kursen *Alternativt boende*, ordnad i maj 1982 i samarbete med SAR och Gävle kommun.²¹ Sten Gromarks doktorsavhandling innehåller också en översikt, främst över aktuella europeiska experiment med vad Gromark kallar *gruppboendeshus*. Dessa hus eller områden är sådana där blivande boende projekterat tillsammans.²² Till översikterna kan man slutligen även räkna Stockholms kommuns ambitiösa utredningar med data om 17 nybyggda eller planerade kollektivhus i Stockholm. Den senaste är från maj 1986.²³

Boendekollektiv, kollektivboende

Att bo i kollektiv (storfamilj) är något helt annat än att bo i kollektivhus, särskilt om man avser de gamla, serviceinriktade kollektivhusen. Boendekollektiv kan rymmas i stora familjelägenheter, och kräver inte nödvändigtvis någon speciell utformning.

Karin Palm Lindéns *Att bo i storfamilj* är den mest ambitiösa sammanställningen över denna boendeform i Sverige. Den innehåller klargörande begreppsdefinitioner, en översikt över boendeformens framväxt och ett omfattande empiriskt material. Den största förtjänsten med arbetet ligger kanske i klassificeringen av kollektiven efter en speciell rumslig analys. Rapporten innehåller också praktiska rekommendationer för hur kollektivbostäderna kan förbättras.

En annan välgjord studie om boendekollektiv är Gunilla Lauthers' *Kollektivets bostad* med underrubriken *Bostadsplanering för storfamiljer*. Lauthers håller sig till större kollektiv med en kombination av boende och arbete. De fem väl

beskrivna kollektiven har alla arbetat med ombyggnader av olika slag. Därmed får Lauthers underlag för en mycket konkret diskussion om program, funktion och utformning av lämpliga bostäder för kollektiv. Rapporten berikas av många fina illustrationer från Lauthers' egen penna.

Vid sidan av boendekollektiven och kollektivhusen finns andra typer av alternativ till normalboendet. Man kan t. ex. peka på vissa försök att bygga tätt och lågt med en utformning som gynnar kontakter mellan grannar. Ett sådant område som undersökts är *Galgebakken* i Köpenhamnsområdet. Undersökningen pekar på de naturliga träffpunkterna, och balansen mellan privat och gemensamt, som förklaring till den höga aktiviteten bland de boende.²⁵ Att det är människor i samma ålder och med ungefär samma livsstil som sökt sig till Galgebakken torde också förklara de livliga grannkontakterna. Ett annat exempel på ett bostadsområde som byggts med syfte att stärka grannkontakterna är *Lambohov* i Linköping. Här har man spritt ut den kommunala barn- och äldreomsorgen i små enheter och samordnat den med de boendes fritidsaktiviteter för att stärka sociala nätverk i området. Preliminära resultat från en studie gjord av forskare vid Byggnadsfunktionslära i Lund visar att man kommit relativt långt när det gäller att förverkliga de sociala målen.²⁶

Om samhällsförändringar som påverkar behovet av nya bostadsformer

I historiska studier kan man se förändringar i boendet över längre tid. Därmed kan man lättare förstå vad som kan tänkas hända i framtiden. En analys av orsakerna bakom den hittillsvarande privatiseringen inom boendet kan t. ex. ge förståelse för vilka faktorer som ökar behovet av kollektiva bostadsformer.

Dolores Hayden hör till dem som söker dra slutsatser för framtiden ur sitt historiska material. I *The Grand Domestic Revolution* analyserar hon bl. a. hushållsarbetet i relation till stadens rumsliga organisation. En ny rörelse för kvinnokritik av den manliga stads- och bostadsplaneringen i USA använder kunskaper ur Haydens forskning för sina aktioner. Såväl de historiska resonemangen som den nya kvinnorörelsens verksamhet beskrivs i Inga-Lisa Sangregorios rapport *Kvinnorum i mansvärld*.²⁷ Trots att rapporten innehåller helt nya och omvälvande teorier om stadsbyggandets stora betydelse för de mänskliga relationerna, har den inte uppmärksammats i arkitektkretsar i Sverige.

Även i en tidigare rapport har Inga-Lisa Sangregorio, tillsammans med Tarja Cronberg, studerat långsiktiga förändringar inom boendet och hur det påverkar kvinnoarbetet. I studien, som heter *Innanför den egna tröskeln. Ny teknik och dess konsekvenser för livsstilen*, diskuteras televisionens roll, liksom tekniska innovationer inom tvättområdet och livsmedelshanteringen. Slutsatsen blir att tekniken främjat privatiseringen och att hushållsarbetet inte minskat.²⁸

Annars är boken *Den okända vardagen* den mest omfattande redogörelsen för

forskning kring hemarbetet i Sverige. Den är skriven av en grupp kvinnor under ledning av hemforskningsveteranen Brita Åkerman. I boken framförs en intressant kritik av begreppen *produktion* och *reproduktion*. Carin Boalt bekräftar i ett väldokumenterat kapitel Cronbergs och Sangregorios gissning att hushållsarbetet inte förkortats p.g.a. den nya tekniken, även om det blivit fysiskt lättare.

En annan rapport som behandlar samhällsförändringarnas påverkan på boendeformerna är antologin *Det nya vardagslivet*, skriven av en nordisk forskargrupp med stöd från Nordiska ministerrådet m. fl.²⁹ Liksom ovan nämnda rapporter behandlar denna antologi inte i första hand kollektiva boendeformer, men eftersom den analyserar privatiseringen av boendet som ett intresse för manssamhället handlar förändringsstrategin om att hitta kollektiva lösningar, vilket antas gynna kvinnorna. Ett av de intressantaste teoretiska bidragen är Sigrun Kauls diskussion av möjligheten till en bättre omsorg genom en kollektivisering av närmiljön.

En mer omfattande studie av omsorgen i framtiden är den som gjorts av projektgruppen "Omsorgen i samhället" vid Sekretariatet för framtidsstudier för några år sedan. Rapporten *Tid för omsorg*³⁰ anger att alternativet till dagens dyra institutionsvård måste bli decentraliserade, delvis självständiga omsorgsgrupper, knutna till boendet och byggt på frivilliga insatser som möjliggörs genom arbetstidsförkortning. Hur bostadsformerna ska anpassas till detta berörs dock inte.

En framtidsforskare som mer direkt analyserar behovet av kollektivboende i framtiden är dansken Johan Peter Paludan. Han utgår från att den kvinnliga förvärvsintensiteten inte kommer att minska, att antalet perioder av parboende växer, att hemtillverkningen kommer att öka, att statssubventionerna till småhusägande inte kan fortsätta och att den sociala omsorgen inte kan lösas enbart genom statliga eller privata åtgärder. Alla dessa faktorer talar för ett ökat kollektivt boende, även om ombyggnadskostnaderna och de lagar som reglerar skattesystemet och socialvården beskrivs som starkt hämmande faktorer.³¹

Sten Gromark ställer i sin avhandling frågan "*I vilken mening, i vilken mån, för vem är boendegemenskapen en angelägenhet?*", men tyvärr besvarar han den inte. Han återger ett flertal teorier om sociala förändringar, om förhållandet mellan reproduktion och produktion, om alternativrörelsen m.m., men teorierna diskuteras inte så att skillnaderna emellan dem framgår. Inte heller provas teorierna i förhållande till empiriska studier. Läsaren lämnas därför i sticket bland alla citat och referat. Gromark berör den mycket intressanta konflikten mellan statsapparatusens intresse att å ena sidan minska sina vårdkostnader genom att föra över social omsorg till boendekollektiv, och å andra sidan att stävja bildandet av självständiga boendekollektiv utanför det etablerade samhällets kontroll. Inte heller denna tråd nystar han vidare i.

De relevanta frågor Gromark ställer behandlas däremot utförligt och spän-

nande i sociologerna Mats Franzéns och Eva Sandstedts avhandling *Grannskap och stadsplanering. Om stat och byggande i efterkrigstidens Sverige*. Ovanligt nog intresserar sig dessa beteendevetare mycket för den byggda miljön och bidrar enligt min mening till en utveckling av den arkitekturteoretiska diskussionen. Genom att tillämpa Habermas' teori om den borgerliga offentligheten söker de förklara hur stat och familj betingar varandra och varför det kollektiva hamnat på undantag. Både funktionalismen och grannskapsplaneringen beskrivs som ett uttryck för monopolkapitalets och den statliga kontrollapparatsens intresse, även om dessa tvingats till kompromisser p.g.a. arbetarrörelsens krav på medverka.

I annan samhällsvetenskaplig forskning ställs frågan stundom ännu mer generellt: vilka faktorer bestämmer möjligheterna att handla kollektivt i bostadsområdet? I en alldeles färsk avhandling med titeln *Boendets förändring och kollektivt handlande* diskuterar sociolog Tiiu Soidre-Brink denna fråga. Ett sammanfattande svar som ges är att det krävs *gemensamma intressen, resurser och mobilisering*. Den byggda miljön är ganska underordnad i analysen.

Om kollektivhus som en kvinnofråga

I flera av ovanstående arbeten har det viktigaste samhällsperspektivet varit manligt och kvinnligt i boendet. Det gäller framför allt Hayden 1977 och 1981, Åkerman m. fl. 1983, Sangregorio 1984 och Blomberg m. fl. 1984. Även i Franzén & Sandstedt 1981 är analysen av familjen och könsrollerna av central betydelse. Flera av de nämnda forskarna bidrar också i ett temanummer av *Kvinnovetenskaplig tidskrift* (nr 1/82) om boende, bebyggelse och kvinnors vardag. Dessa arbeten – och de utländska källor de åberopar – utgör enligt min mening den största utmaningen mot den hittillsvarande stads- och bostadsforskningen. Varför förbigås detta med tystnad? Huruvida kafferummets invändningar håller kan bara utrönas om kritiken provas i en seriös offentlig debatt.

Om utvärdering av enskilda hus

För projekt som för länge sen upphört att fungera kollektivt kan det vara svårt att få fram uppgifter om användningen och de boendes värdering av huset. Ett exempel på en *tillrättalagd* värdering är August Strindbergs beskrivning av familistären i Guise i novellen *Nybyggnad i Utopier i verkligheten*. Skönmålningen sker med den skönlitteräre författarens rätt att lägga till rätta för att kunna förmedla ett intressant budskap.³² En helt annan bild ges i Beddalls kritiska analys av familistären, även om också den lider brist på information om de boendes värderingar.

Haydens genomgång av de sju amerikanska utopierna innehåller inte bara beskrivningar av idealen bakom och spelet kring bosättningarnas tillkomst, utan också värderingar av projekten. Hennes källor är främst skiftliga dokument. Även

Caldenby och Walldén gör värderingar av det svenska och de åtta sovjetiska kollektivhusen utifrån byggnaderna själva, skriftliga källor, och genom att sätta in husen i intressanta samhällsperspektiv. Detsamma gäller i viss mån Langkildes bok om de danska kollektivhusen och Uhligs bok om europeiska enkökshus före 1933.

För projekt genomförda under 1900-talet är det ofta möjligt att komplettera de skriftliga källorna med intervjuer av personer som har bott i husen. Denna metod har jag själv använt för värdering av John Ericssonsgatan 6 och andra klassiska svenska kollektivhus. Samma sak gäller Pirhofers analys av enkökshuset Heimhof i Wien.

Redan på 40-talet genomfördes flera undersökningar av de nybyggda svenska kollektivhusen. Gunnar Savosnick gjorde t. ex. ett examensarbete i arkitektur som bl. a. diskuterade kostnaderna på ett mycket inträngande sätt. Det danska paret Waagensen och Rubin gjorde ungefär samtidigt en undersökning av fyra av kollektivhusen i Stockholm tillsammans med Brita Åkerman på Hemmens forskningsinstitut. Ett urval av boende intervjuades och de olika servicefunktionerna analyserades. Resultaten, som publicerades innan barnfamiljerna började flytta från husen, visade en positiv bild av kollektivhusen.³³ En liknande studie gjordes 20 år senare av de då två bäst fungerande kollektivhusen i Stockholm, nämligen Mariebergs kollektivhus och Hässelby familjehotell.³⁴

Om det kanske mest kända av de svenska kollektivhusen, *Hässelby familjehotell*, finns ganska mycket skrivet, men förvånansvärt litet av vetenskaplig halt. Det mesta är nyhetsreportage, debattartiklar eller sammanställningar av enklare enkäter. I samband med att restaurangen stängdes 1976 gjorde jag en bearbetning av detta material plus kollektivhusföreningens interna dokument till en beskrivning av husets utveckling under 20 år.³⁵

En betydligt mer inträngande beskrivning av utvecklingen i Hässelby familjehotell finns i BFR-rapporten *Levande kollektivhus*.³⁶ Forskargruppen, som till 4/5 består av personer som länge bott i huset, sätter en ära i att beskriva huset *inifrån*, och gruppen tillför därigenom dimensioner som inte kommit fram tidigare. Det gäller framförallt de psykologiska aspekterna av kollektivboendet. I kapitlet *Leva i gemenskap* ges en mycket intressant skildring av hur man kan *planera för oplanerad gemenskap*, och hur vardagsgemenskapen fungerar i praktiken. De skiftande rollerna som nykomling, sakkunnig, terapeut, regelupphållare, svikare, skvallrare m.m. behandlas med både distans och inlevelse. Risker med att satsa på *för stor gemenskap* och *att gifta sig med huset* beskrivs också på ett levande sätt.

En lika spännande utvärdering av ett psykologiskt lika intressant kollektivhus är den studie som Claes Caldenby och Åsa Walldén gjort av *Stacken* i Göteborg. Trots att författarna inte själva bott i huset är deras beskrivning av det sociala livet mycket inträngande. Metoden att nå dit var att göra långa och återkommande

intervjuer med alla boende i huset. Deras teoretiska angreppssätt är att sätta in Stacken i ett kulturhistoriskt perspektiv och betrakta livet i huset som ett uttryck för vissa skikts förändrade livsstil. En annan förtjänst är analysen av den byggda miljöns funktionella och symboliska särdrag, något som behandlas medryckande trots att huset är ett ganska tråkigt miljonprogramshus med begränsade möjligheter till fysiska förändringar. Boken är vidare unik i det att statistiken och de torra uppgifterna om syfte, metod, urval m.m. bakas in i en levande text som har rent litterära kvaliteter.

Ett annat aktuellt kollektivhus som blivit utsatt för en omfattande studie är *Stolplyckan* i Linköping. Detta hus är en unik kombination av kollektivt boende och offentlig omsorg. Forskargruppen, ledd av Britt Pedersen vid Byggnadsfunktionslära i Lund, har använt den intressanta metoden att intervjua en panel tre gånger: före inflyttning, strax efter inflyttning och något år efter inflyttning. Tyvärr har undersökningen ännu inte resulterat i någon slutrapport.

Kollektivhuset *Slottet* i Lund är ytterligare ett projekt som studerats av Institutionen för Byggnadsfunktionslära i Lund. En förening bildad genom rekrytering från den kommunala kollektivhuskönen köpte huset 1983 av kommunen. Forskaren, arkitekt Karin Palm Lindén, bor själv i huset. Undersökningen finns ännu så länge bara i manusform.³⁷

Till utvärdering av enskilt projekt kan man också räkna en färsk studie av *Sollentuna servicehus*.³⁸ Detta stora byggnadskomplex byggdes ca 1970 som alternativ till de tidigare kollektivhusen. Det kollektiva blev något misslyckat redan från början och istället fick anläggningen rykte om sig att vara ett problemområde. AB Sollentunahem tog förra året kontakt med Byggnadsfunktionslära, KTH för att både få en allmän utvärdering av huset och förslag till förbättringsåtgärder. Rapporten visar bl. a. på de resurser som huset har i form av personligt engagerade människor och en fysisk miljö som kan byggas om till en bättre balans mellan kollektivt och offentligt.

Om utvecklingsarbete kring kollektivhus

Sollentunaprojektet är en kombination av utvärdering och utvecklingsarbete, en kombination som förekommer alltför sällan på arkitektskolorna trots att den borde ligga mer än nära till hands. Det finns dock andra exempel på utvecklingsarbete som förtjänar att nämnas. Det i särklass viktigaste är kvinnogruppen Bo i Gemenskaps (BiGs) förslag till *det lilla kollektivhuset på arbetsgemenskapens grund*. Denna modell, som ibland kallas *BiG-modellen* och ibland *egget arbete-modellen*, byggs nu i de flesta svenska kommuner med självaktning, i Stockholm fler än ett dussin. Den första idén till ett kollektivhus som inte byggde på service genom anställd personal presenterades redan i början på 70-talet av Stockholms kommunstyrelsens kommitté för kvinnofrågor,³⁹ men själva utvecklingsarbetet

gjordes senare av BiG-gruppen. Först gjordes ett programarbete på temat arbete, service och gemenskap i boendet som underlag för BFRs forskningspolitik inom området.⁴⁰ Därefter arbetade BiG fram sin idé som presenterades i skriften *Det lilla kollektivhuset. En modell för praktisk tillämpning*.⁴¹ Ett flertal kollektivhusgrupper har använt denna bok som program för sitt arbete. BiG-gruppen har nyligen fått ett nytt BFR-anslag för att sammanställa erfarenheter av BiG-modellens kollektivhus i Sverige.

Andra förslag till nya kollektiva lösningar har kommit fram i de senaste årens arkitektävlingar, men inget grundar sig vad jag vet på ett systematiskt utvecklingsarbete. Däremot bör man kanske nämna det arbete som gjorts av Stockholms kommuns kollektivhusutredning, där program utarbetats för nya varianter av kollektivhus.⁴²

Om efterfrågan på kollektiva bostadsformer

Ofta ställs frågan vad man egentligen vet om *efterfrågan* på kollektivhus. Tidigare lokala undersökningar handlade mest om *intresset* för boendeservice och de gjordes under en tid då det i stort sett inte fanns några kollektivhus att efterfråga. En av de mer seriösa var den som gjordes av Jan Trost i Uppsala 1967-68. Den visade inte bara att 6 600 uppsalabor ställde sig positiva till 'servicehus', utan också att minst 3 000 förklarade sig beredda att för egen del flytta om sådana hus funnes, även om det innebar tio procent högre bostadskostnad. Störst intresse fanns bland ensamföräldrar och ensamstående yrkesverksamma.⁴³

En undersökning av SOMI i Stockholm 1975 visade att 13 procent bland ca. 100 000 bostadssökande var intresserade av kollektivboende. Frågan gällde gemensamma lokaler för hobbyverksamhet, matlagning, el. dyl., tillsammans med grannarna. Om man jämför med intresset för flerfamiljshus med hyresrätt (4 %) och flerfamiljshus med bostadsrätt (10 %) framstår kollektivhuset som en av de mest populära bostadsformerna efter småhus (60%) och lika populärt som en annan kollektiv bostadsform, nämligen pensionärshotell.⁴⁴

Om kostnader och resurshushållning

Efterfrågan beror naturligtvis på kostnaderna. Kollektivhusen har haft rykte om sig att vara dyrare än andra bostadsformer, men vad det är som kostar mer har sällan klargjorts annat än för enstaka hus vid ett visst tillfälle. En litet mer allmän studie gjordes 1976 av restaurangkonsult Stig Westberg. Studien gällde Hässelby familjehotell och visade att hyran låg ca. tio procent högre än motsvarande bostäder utan service.⁴⁵

I motsats till de serviceinriktade kollektivhusen framhålls eget arbete-modellen som *billigare* än normalt med hänvisning till att de boende tar över en del av förvaltningen, vilket ger pengar tillbaks på hyran. Detta har bl. a. belagts för

kollektivhuset Stacken i Caldenby & Walldén 1984. Samma sak behandlas i ett inte helt avslutat forskningsprojekt, *Förvaltning och integration i kollektivhus*, som utförs av Alison Woodward, Maj-Britt Grossman och undertecknad. Att bo i boendekollektiv har av många framhållits som ekonomiskt fördelaktigt för att man delar bostadsyta, utrustning och möbler med andra, men någon ordentlig undersökning om vad man verkligen tjänar känner jag inte till.

Om integration av olika kategorier

Före mitten av 70-talet ansågs kollektivhus av ledande bostadspolitiker vara en lösning för *privilegierade grupper* och dessa politiker såg också till att så blev fallet.⁴⁶ Senare har det i debatten framhållits att kollektivhusen rymmer stora möjligheter att integrera gamla, handikappade m. fl. i en meningsfull gemenskap. Önskemålet om en blandad sammansättning var en av orsakerna till att BiG-gruppen avvisade privata lösningar och förordade kommunalt engagemang.

Frågan om de kollektivboendes socioekonomiska status har behandlats i några statliga utredningar.⁴⁷ Där konstaterades att socialgrupp I och II dominerade helt i befintliga kollektivhus, och att detta hade 'psykologiska skäl'. Denna bild modifieras och preciseras i senare undersökningar, t. ex. i Stacken-studien där det visar sig att mellanskikt med självständigt arbete är kraftigt överrepresenterade.⁴⁸ Samma tendens, fast svagare, råder i Hässelby familjehotell.⁴⁹ Om kollektivister har högre inkomst än andra är dock oklart. Kvinnliga kollektivister, som är i majoritet i kollektivhusen, har högre inkomst än andra kvinnor därför att de oftare är heltidsarbetande, men det innebär inte att det finns särskilt många höginkomsttagare i kollektivhusen.

Sten Gromark diskuterar denna fråga i ett större perspektiv genom att beskriva kollektivrörelsen som en del av den s.k. alternativrörelsen, med rötter i 1968 års radikala uppsving. Tyvärr missar han den ännu större frågan huruvida arbetarna kan se sin egen tradition återuppstånden i kollektivhuset. Han klargör inte heller vad alternativrörelsen anser sig vara alternativ till, om den t. ex. nöjer sig med att vara en udda mellanskiktsrörelse eller om den vill vara ett avant-garde för andra folkgrupper. I vår studie *Förvaltning och integration i kollektivhus* försöker vi belysa dessa frågor något mer.

Frågan om integration av de grupper som redan bor i kollektivhusen behandlas i ett flertal undersökningar. Poängen med kollektivhus för gemenskaps skull är oftast att alla ska delta i den. En djupare analys av dialektiken mellan gemenskap och konflikter ges i Caldenby & Walldén 1984 och i Blomberg m. fl. 1986. Vi hoppas att i vår studie kunna fördjupa detta perspektiv ytterligare. I vårt underlag ingår kollektivhusen Rio och Fristad som byggts med det speciella målet att integrera äldre och handikappade. Vi tar också i viss mån upp frågan om integration av barn och ungdom, något som inte tidigare behandlats speciellt i

kollektivhusforskningen, trots att målet att skapa en bra barnmiljö är ett av de främsta motiven att bygga kollektivhus. En undersökning av barn i danska boendekollektiv är den enda jag känner till inom detta område.⁵⁰ Ungdomars situation tycks inte ha behandlats alls tidigare.

Om upplåtelseform och boinflytande

I de nya kollektivhusen ingår också experiment med nya förvaltningsformer. Ett ökat boendeflytande anses vara en förutsättning för att kollektivhusen ska fungera. Samtidigt tycks kollektivhusformen vara den bästa förutsättningen att förverkliga de allmänna målen om ökat boendeflytande. Dessa frågor behandlas något i Caldenby & Walldén 1984, men vår studie *Förvaltning och integration i kollektivhus* torde vara den första som systematiskt behandlar frågan.

Om rumslig utformning

I de kollektivhusstudier som gjorts av beteende- och samhällsvetare är det naturligt att de sociala, politiska och organisatoriska frågorna dominerar. Så är dock i stor utsträckning även fallet med de undersökningar som gjorts av arkitekter. Naturligtvis ingår beskrivningar av kollektivhusens fysiska miljö, men den rumsliga utformningen analyseras sällan på ett djupare sätt. Ovan har jag framhållit Caldenbys och Walldéns rapporter som goda exempel på fördjupad analys. Gromarks avhandling har också förtjänster i detta avseende. Av speciellt intresse är att de boende i hans exempel deltagit i projekteringen. Utformningsfrågorna får därför naturligt en central plats.

Även i Lauthers 1982 och i Palm Lindén 1982 behandlas den rumsliga utformningen på ett förtjänstfullt sätt. Deras rapporter handlar enbart om boendekollektiven. Sedan dess har Lauthers gjort en särskild studie av kollektivhuskök, som är ett utvecklingsarbete baserat på studier av kök i nybyggda kollektivhus, där Lauthers i vissa fall varit konsult.⁵¹ Palm Lindén har också gått över från boendekollektiv till kollektivhus i sin forskning och givit sig in på den svåra frågan om analys av rumssamband och av zonen mellan privata och gemensamma ytor.⁵² I sitt pågående arbete söker hon tillämpa Bill Hilliers metod för 'Space Syntax'.⁵³

Slutkommentar

Sverige är förmodligen det land som för närvarande har de mest avancerade experimenten med kollektivhus, åtminstone om man ser till mängden projekt, de sociala målen och det kommunala engagemanget. De enda länder där något liknande pågår är Danmark och Holland, men där är det de privata initiativen som dominerar. Bilden av Sverige som föregångare framträder i en utställning om europeiska bostadsexperiment av den schweiziske inredningsarkitekten Erwin Mühlestein, som besökt det mesta som kan kallas kollektivhus i både Öst- och

Västeuropa. Det svenska företrädet gäller främst samhällsstödet, inslagen av omsorg och försöken att göra kollektivhusen tillgängliga för olika socialgrupper. Projekt i andra länder kan däremot vara mer avancerade när det gäller arkitektonisk utformning och brukarmedverkan i projekteringen. I Västtyskland och Österrike har blivande boende i några fall till och med varit med om att bygga sina hus.

Även när det gäller mängden forskning om kollektivt boende torde Sverige ligga främst. Ytterst få empiriska studier av kollektivboendeprojekt tycks ha gjorts i andra europeiska länder. Detta bekräftas av Alison Woodward, som har stor överblick över boendeforskning i USA och Europa. Liksom jag har hon presenterat den svenska situationen för utländsk publik och därvid haft anledning att jämföra den svenska situationen med den i andra länder.⁵⁴

Att svensk kollektivboendeforskning utmärkt sig kvantitativt betyder dock inte att den är överlägsen kvalitativt. Som framgår av mina kommentarer ovan anser jag att flera av de utländska studierna har mycket hög kvalitet. Teoretiskt mest intressant anser jag Dolores Haydens arbeten vara. Flera av de teoretiker som Gromark återoppar (och som jag inte känner närmare) verkar vara av stort intresse för svensk forskning. Dessa är, liksom Haydens teorier, viktiga också för att de i så stor utsträckning handlar om den rumsliga organisationen, om bostaden som symbolmiljö och om andra utformningsfrågor. De svenskar som nått längst i dessa avseenden är Claes Caldenby och Åsa Walldén. Det ska bli intressant att se vad deras respektive avhandlingar kommer att bidra med.

Naturligtvis är det inte färdigforskat om kollektivt boende. Som jag redan nämnt tillkommer just nu nya experiment som avviker från de tidigare. Hittillsvarande forskning har visat att man sällan kan generalisera från studier av en typ av kollektivt boende till en annan typ. Variationerna mellan husen ger underlag för jämförande studier av den typ som jag, Maj-Britt Grossman, och Alison Woodward genomfört. Vi har dock koncentrerat oss på två aspekter – integration och förvaltning – medan andra kvarstår att utforska. En så central fråga som hur hushållsarbete och beteende i övrigt faktiskt ändras när man flyttar till kollektivhus har märkligt nog aldrig undersökts. En begränsad undersökning om detta genomförs just nu av Bill Michaelson, knuten till byggnadsfunktionslära i Lund. Inte heller de psykologiska frågorna kan anses tillräckligt belysta, trots att flera studier givit värdefulla bidrag till en förståelse för dialektiken mellan gemenskap och konflikter i kollektivhus. Dessa studier har gjorts av andra än psykologer. Två psykologer som faktiskt studerat kollektivt boende är Eva-Mari Lindberg och Catherine Pålsson, men de har koncentrerat sig på äldreboende i servicehus, även om de har med de kombinerade service- och kollektivhusen Rio och Fristad i sin examensuppsats.⁵⁵ Andra behov av ytterligare forskning framgår av min kritik ovan av presenterad forskning.

Dick Urban Vestbro

Noter

1. Sten Gromark, *Boendegemenskap. En kritisk granskning av boendegemenskap som samhällsangelägenhet, av dess värden, villkor och förutsättningar samt exempel på praktisk tillämpning i ett västeuropeiskt sammanhang*. CTH-A, Byggnadsplanering 1983:2.
2. Karin Palm Lindén, *Kollektivhuset Slottet - ett typiskt BIG-kollektiv*. Manus, Lunds Universitet, Byggnadsfunktionslära, 1987, sida 42.
3. Helena Altvall m. fl., *Kollektivt boende i Stockholm - slutrapport från kollektivhuskommittén*. Stockholms kommuns kollektivhuskommitté, 1983, sida 24.
4. Dick Urban Vestbro, *Kollektivhus från enkökshus till bogemenskap*. Byggforskningsrådet T28:1982, sida 8f.
5. Karin Palm Lindén, a.a., sida 45.
6. Sten Gromark, a.a. sida 77f.
7. Helena Altvall m.fl., a.a., sida 36f.
8. Dolores Hayden, *Seven American Utopias. The Architecture of Communitarian Socialism 1790-1975*. The MIT Press, 1977.
9. Dolores Hayden, *The Grand Domestic Revolution: A History of Feminist Designs for American Homes, Neighborhoods, and Cities*. The MIT Press, 1981.
10. Günther Uhlig, *Kollektivmodell 'Einküchenhaus'. Wohnreform und Architekturdebatte zwischen Frauenbewegung und Funktionalismus 1900-1933*. Werkbund Archiv 6, Anabas, Westberlin 1981.
11. Gottfried Pirhofer, "Gemeinschaftshaus und Massenwohnungsbau", i *Transparent*, heft 3/4 1977, s. 38-56; Gottfried Pirhofer, "Linien einer Kulturpolitischen Auseinandersetzung in der Geschichte des Wiener Arbeiterwohnungsbaues", i *Wiener Geschichtsblätter* nr 1 1978, sida 1-23.
12. T. G. Beddall, *Godin's Familistère*. Christ's College, University of Cambridge, 1976.
13. T. G. Beddall, "Godin's Familistère", *Architectural Design*, Vol XLVI (July 1976) sida 423-427.
14. Dick Urban Vestbro, *Kollektivhus från enkökshus till bogemenskap*. Byggforskningsrådet T28:1982.
15. Dick Urban Vestbro, "Socialistiska och borgerliga bostadsutopier", *Zenit* nr 87 (1/85), sida 17-35.
16. Claes Caldenby & Åsa Walldén, *Kollektivhus. Sovjet och Sverige omkring 1930*. Byggforskningsrådet T11:1979.
17. G. A. Gradov, *Stadt und Lebensweise*. Verlag für Bauwesen, Berlin, 1970.
18. Hans Erling Langkilde, *Kollektivhuset - en boligforms udvikling i dansk arkitektur*. Dansk Videnskabs Forlag, København, 1970.
19. Dick Urban Vestbro, *Kollektivhus från enkökshus till bogemenskap*. Byggforskningsrådet T28:1982, 1982.
20. Maj-Britt Grossman & Dick Urban Vestbro, *Aktuella kollektiva bostadsprojekt*. Byggnadsfunktionslära, KTH-A, Rapport R8:1982, 1982.
21. Barbro Sollbe (red.), *Bo kollektivt - erfarenheter och visioner. Rapport från Byggforskningsinstitutets kurs 'Alternativt boende'*, Gävle i maj 1982. SIB Meddelande M82:20 1982.
22. Sten Gromark, *Boendegemenskap. En kritisk granskning av boendegemenskap som samhällsangelägenhet, av dess värden, villkor och förutsättningar samt exempel på praktisk tillämpning i ett västeuropeiskt sammanhang*. CTH-A, Byggnadsplanering 1983:2, 1983.
23. Marika Lundin m. fl., *Om kollektivhusen i Stockholm. Lägesrapport nr 2 maj 1986*. Stockholms stads uppföljningsgrupp för kollektivhus, 1986.

24. Gunilla Lauthers, *Kollektivets bostad - bostadsplanering för storfamiljer*. Studieförbundet, Stockholm, 1982
25. Finn Vedel-Petersen m. fl., *Galgebakken - en boligmiljøundersøgelse*. Statens Byggeforskningsinstitut, Rapport 145, 1983.
26. Cecilia Henning m. fl., *Närmiljö, omsorg och sociala nätverk, Del 1: Bostadsområdet Lambohov*. Lunds universitet, Byggnadsfunktionslära, Rapport R1:1983, 1983.
27. Inga-Lisa Sangregorio, *Kvinnorum i mansvärld. Hur stadsplanering och bostadspolitik påverkat den amerikanska kvinnans situation*. Eget förlag, Stockholm, 1984.
28. Tarja Cronberg & Inga-Lisa Sangregorio, *Innanför den egna tröskeln. Ny teknik och dess konsekvenser för livsstilen. Boendet som exempel*. Sekretariatet för framtidsstudier och STU:s konsumenttekniska forskningsgrupp, Stockholm, 1978
29. Ingela Blomberg m. fl., *Det nya vardagslivet*. Nordisk ministerråd i samarbete med Nordisk Råd, 1984.
30. Lagergren, Mårten m. fl., *Tid för omsorg. Slutrapport för projektet Omsorgen i samhället*. Sekretariatet för framtidsstudier, Liber, Stockholm, 1982.
31. Johan Peter Paludan, *Hvilke behov skal boligen dække i fremtiden?* Artikel till symposium i Lund, 11s.
32. Se vidare i Vestbro, *Kollektivhus från enkökshus till bogemenskap*, sida 22f.
33. Se vidare referat i Vestbro, *Kollektivhus från enkökshus till bogemenskap*, sida 120f.
34. Ingrid Jussil & Dick Urban Vestbro, *Kollektivhus i Stockholm*. Bo och bedöma, Byggeforskningsinstitutet, Stockholm, 1964.
35. Stig Westberg & Dick Urban Vestbro, *Vad kostar det att bo i kollektivhus? - en undersökning med särskild vikt vid matsalsfrågan i Hässelby familjehotell*. KTH-A, Byggnadsfunktionslära Rapport 4/1976, 1976. Sammanfattat i Vestbro (1982): *Kollektivhus från enkökshus till bogemenskap*, sida 137f.
36. Ingela Blomberg m. fl., *Levande kollektivhus. Att leva, bo och arbeta i Hässelby familjehotell*. Byggeforskningsrådet R19:1986, 1986.
37. Karin Palm Lindén, manus, 1987.
38. Siv Ehn & Sven Thiberg, *Sollentuna servicehus - en preliminär rapport*. KTH-A, Byggnadsfunktionslära A1:1987, 1987
39. Brita Åkerman m. fl., *Den okända vardagen - om arbetet i hemmen*. Akademitrattur, Stockholm, 1983.
40. Elly Berg m. fl., *Arbete, service och gemenskap i boendet. Några framtidsbilder som underlag för programskrivning*. Byggeforskningsrådet G17:1980, 1980.
41. Elly Berg m. fl., *Det lilla kollektivhuset. En modell för praktisk tillämpning*. Byggeforskningsrådet T14:1982, 1982.
42. Helena Altvall m. fl., *Kollektivt boende i Stockholm - slutrapport från kollektivhuskommittén*. Stockholms kommuns kollektivhuskommitté, 1983.
43. Jan Trost, *Servicebostad. Sociologisk undersökning av uppsalabornas inställning till servicebostäder*. Sociologkonsult, Uppsala, 1968.
44. Efter Helena Altvall m. fl., *Kollektivt boende i Stockholm*.
45. Stig Westberg & Dick Urban Vestbro, *Vad kostar det att bo i kollektivhus?*
46. Se vidare Dick Urban Vestbro, *Kollektivhus från enkökshus till bogemenskap*, sida 232f.
47. SOU 1954:3 och SOU 1965: 32.
48. Claes Caldenby & Åsa Walldén, *Kollektivhuset Stacken*, sida 97f.
49. Ingela Blomberg m. fl., *Levande kollektivhus*, sida 83f.
50. Hanne Hostrup Larsen & Berit Lynge Nielsen, *Børn i kollektiver*. Gyldendal, København, 1975.
51. Gunilla Lauthers, *Kök för gemenskap*. Byggeforskningsrådet T1:1988, 1988.
52. Karin Palm Lindén, *Tankar kring mellanzonen mellan privat och gemensam yta i kollektiv*

- bebyggelse och vad den kan ha för sociala konsekvenser, artikel till symposium i Lund, 1984.
53. Karin Palm Lindén, manus, 1987.
54. Se t. ex. Alison Woodward, *Public Housing Communes: Swedish Response to Post-Material Demands and Fiscal Strains*, a research note, presented at the International Conference on Housing and Policy Issues in an Era of Fiscal Austerity, June 3-7, Amsterdam 1985; samt
Alison Woodward, "Communal Housing in Sweden: Remedy for the Strife of Everyday Life", in *Housing for Non-Traditional Households*, by Karen Franck and S. Ahrentzen (eds.), Van Nostrand and Rinehold (under utgivning).
55. Eva-Mari Lindberg & Catherine Pålsson, *Servicehus - en psykologiskt tillfredsställande boendeform för äldre?* Uppsats för psykologexamen, Psykologiska institutionen, Stockholms universitet, 1986.

Referenser

- Altvall, Helena m. fl., *Kollektivt boende i Stockholm - slutrapport från kollektivhuskommittén*. Stockholms kommuns kollektivhuskommitté, 1983. 61s + bil.
- Beddall, T. G., *Godin's Familistère*. Christ's College, Cambridge, 1976. 70s + app.
- Beddall, T. G., "Godin's Familistère", in *Architectural Design*, Vol XLVI (July 1976) sida 423-427.
- Berg, Elly m. fl., *Arbete, service och gemenskap i boendet. Några framtidsbilder som underlag för programskrivning*. Byggforskningsrådet G17:1980, 1980. 70s.
- Berg, Elly m. fl., *Det lilla kollektivhuset. En modell för praktisk tillämpning*. Byggforskningsrådet T14:1982, 1982. 124s.
- Blomberg, Ingela m. fl., *Det nya vardagslivet*. Nordisk ministerråd i samarbete med Nordisk Råd, 1984. 260s.
- Blomberg, Ingela m. fl., *Levande kollektivhus. Att leva, bo och arbeta i Hässelby familjehotell*. Byggforskningsrådet R19:1986, 1986. 253s.
- Caldenby, Claes & Walldén, Åsa, *Kollektivhus. Sovjet och Sverige omkring 1930*. Byggforskningsrådet T11:1979, 1979. 235s.
- Caldenby, Claes & Walldén, Åsa, *Kollektivhuset Stacken*. Korpen, Göteborg, 1984. 231s.
- Cronberg, Tarja & Sangregorio, Inga-Lisa, *Innanför den egna tröskeln. Ny teknik och dess konsekvenser för livsstilen. Boendet som exempel*. Sekretariatet för framtidsstudier och STUs konsumenttekniska forskningsgrupp, Stockholm 1978. 64s.
- Ehn, Siv & Thiberg, Sven, *Sollentuna servicehus - en preliminär rapport*. KTH-A, Byggnadsfunktionslära A1:1987, Stockholm 1987. 27s.
- Frankenberg, Ronald, *Communities in Britain. Social Life in Town and Country*. Pelican, London 1965. 313s.
- Franzén, Mats & Sandstedt, Eva, *Grannskap och stadsplanering. Om stat och byggande i efterkrigstidens Sverige*. Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala 1981. 349s.
- Gradov, G. A., *Stadt und Lebensweise*. Verlag für Bauwesen, Berlin 1970. 248s.
- Gromark, Sten., *Boendegemenskap. En kritisk granskning av boendegemenskap som samhällsangelägenhet, av dess värden, villkor och förutsättningar samt exempel på praktisk tillämpning i ett västeuropeiskt sammanhang*. CTH-A, Byggnadsplanering 1983:2, Göteborg 1983. 294s.

- Grossman, Maj-Britt & Vestbro, Dick Urban, *Aktuella kollektiva bostadsprojekt*, Byggnadsfunktionslära. KTH-A, Rapport R8:1982, Stockholm 1982. 58s.
- Hayden, Dolores, *Seven American Utopias. The Architecture of Communitarian Socialism 1790-1975*. The MIT Press, 1977. 401s.
- Hayden, Dolores, *The Grand Domestic Revolution: A History of Feminist Designs for American Homes, Neighborhoods, and Cities*. The MIT Press, 1977. 367s.
- Henning, Cecilia m. fl., *Närmiljö, omsorg och sociala nätverk, Del 1: Bostadsområdet Lambhov*. Lunds universitet, Byggnadsfunktionslära Rapport R1:1983, Lund 1983. 103s.
- Hostrup Larsen, Hanne & Lyng Nielsen, Berit, *Børn i kollektiver*. Gyldendal, København 1975. 151s.
- Jussil, Ingrid & Vestbro, Dick Urban, *Kollektivhus i Stockholm, Bo och bedöma*. Byggnadsfunktionsinstitutet, Stockholm 1964. 53s.
- Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr 1/82, temanummer om boende, bebyggelse och kvinnors vardag, 82s.
- Lagergren, Mårten m. fl., *Tid för omsorg. Slutrapport för projektet Omsorgen i samhället*. Sekretariatet för framtidsstudier, Liber, Stockholm 1982. 339s.
- Langkilde, Hans Erling, *Kollektivhuset - en boligforms udvikling i dansk arkitektur*. Dansk Videnskabs Forlag, København 1970. 128s.
- Lauthers, Gunilla, *Kollektivets bostad - bostadsplanering för storfamiljer*. Studieförbundet, Stockholm 1982. 160s.
- Lauthers, Gunilla, *Kök för gemenskap*. Byggnadsfunktionsrådet T1:1988, 1988. ca 110s.
- Lindberg, Eva-Mari & Pålsson, Catherine, *Servicehus - en psykologiskt tillfredsställande boendeform för äldre?* Uppsats för psykologexamen, Psykologiska institutionen, Stockholms universitet 1986. 61s + bil.
- Lundin, Marika m. fl., *Om kollektivhusen i Stockholm. Lägesrapport nr 2 maj 1986*. Stockholms stads uppföljningsgrupp för kollektivhus, Stockholm 1986. 19s + bil.
- Palm Lindén, Karin, *Att bo i storfamilj*. Lunds Universitet, Byggnadsfunktionslära Rapport R2:1982, Lund 1982. 196s.
- Palm Lindén, Karin, *Tankar kring mellanzonen mellan privat och gemensam yta i kollektiv bebyggelse och vad den kan ha för sociala konsekvenser*. Artikel till symposium i Lund, 1984. 8s.
- Palm Lindén, Karin, *Kollektivhuset Slottet - ett typiskt BIG-kollektiv*. Manus, Byggnadsfunktionslära, Lunds Universitet, Lund 1987. 27s.
- Paludan, Johan Peter, *Hvilke behov skal boligen dække i fremtiden?* Artikel till symposium i Lund, Lund 1984. 11s.
- Pirhofer, Gottfried, "Gemeinschaftshaus und Massenwohnungsbau", i *Transparent*, heft 3/4 1977, sida 38-56.
- Pirhofer, Gottfried, "Linien einer Kulturpolitischen Auseinandersetzung in der Geschichte des Wiener Arbeiterwohnungsbaues", i *Wiener Geschichtsblätter* nr. 1 1978. sida 1-23.
- SOU 1954:3 *Kollektivhus. Bostadskollektiva kommitténs betänkande II*. 116s.
- SOU 1965:32 *Höjd bostadsstandard. Betänkande avgivet av bostadsbyggnadsutredningen, bilaga om kollektivhus* av Gunnar Åsvärn.
- Sangregorio, Inga-Lisa, *Kvinnorum i mansvärld. Hur stadsplanering och bostadspolitik påverkat den amerikanska kvinnans situation*. Eget förlag, Stockholm 1984. 118s.
- Soidre-Brink, Tiiu, *Boendets förändring och kollektivt handlande*. Monograph from the Department of Sociology nr. 36, Göteborgs universitet, Göteborg 1987. 165s.

Sollbe, Barbro (red.), *Bo kollektivt - erfarenheter och visioner. Rapport från byggforskningsinstitutets kurs 'Alternativt boende'*, Gävle i maj 1982. SIB Meddelande M82:20, Gävle 1982. 152s.

Trost, Jan, *Servicebostad. Sociologisk undersökning av uppsalabornas inställning till servicebostäder*. Sociologkonsult, Uppsala 1968. 94s + bil.

Uhlig, Günther, *Kollektivmodell 'Einküchenhaus'. Wohnreform und Architekturdebatte zwischen Frauenbewegung und Funktionalismus 1900-1933*. Werkbund Archiv 6, Anabas, Westberlin 1981, 200s.

Vedel-Petersen, Finn m. fl., *Galgebakken - en boligmiljøundersøgelse*. Statens Byggeforskningsinstitut Rapport 145, 1983. 144s.

Westberg, Stig & Vestbro, Dick Urban, *Vad kostar det att bo i kollektivhus? - en undersökning med särskild vikt vid matsalsfrågan i Hässelby familjehotell*. KTH-A, Byggnadsfunktionslära, Rapport 4/1976, Stockholm 1986. 68s.

Vestbro, Dick Urban, *Kollektivhus från enkökshus till bogenenskap*. Byggforskningsrådet T28:1982, 297s.

Vestbro, Dick Urban, "Socialistiska och borgerliga bostadsutopier", i *Zenit* nr 87 (1/85), sida 17-35.

Woodward, Alison, *Public Housing Communes: Swedish Response to Post-Material Demands and Fiscal Strains*. Research note, presented at the International Conference on Housing and Policy Issues in an Era of Fiscal Austerity, June 3-7, 1985 in Amsterdam, 16s + app.

Woodward, Alison, "Communal Housing in Sweden: Remedy for the Strife of Everyday Life", in *Housing for Non-Traditional Households* (under utgivning) by Karen Franck and S. Ahrentzen (eds.), Van Nostrand and Rinehold, 1987, 43s.

Åkerman, Brita m. fl., *Service och gemenskap där vi bor i Stockholm*. Kommunstyrelsens kommitté för kvinnofrågor, Tiden, Stockholm 1975. 237s.

Åkerman, Brita m. fl., *Den okända vardagen - om arbetet i hemmen*. Akademitratur, Stockholm 1983. 303s.